

ՆՈՐԻՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Միջազգային առևտրական քարտանշանները ոչ թէ միայն անցել են Արտաշատի վրայով, այլ Գորսիկների ու Հոմեմական կայսրության միջև կնքուած մի պայմանագրով, եղել է այն երեք կարևոր կենտրոններից մէկը, որանց պարսկական տէրութիւնը սահմաններից եկող առևտրականները հնարաւորութիւն են ունեցել Հոմեմական կայսրութիւնից եկող առևտրականների հետ հանդիպելու և իրենց ապրանքները փոխանակելու: Իսկ Հոյաստանի քաղաքներում գնագոծածարար ապրում էր Յոյն, Ասորի և Հրեայ, մասամբ էլ Իրանական (Գարսիկ, Գարսիկ) ազգաբնակչութիւնը, որը բնակւում էր առանձին թաղամասերով՝ «աւաններով»: Հրեական Թայմուտի առևտրականներից կարելի է եզրակացնել, որ հրեական համայնքը կազմում էր առանձին թաղամաս — «գաղութ» (galuta), որի գլուխը կանգնած էր ռաիս — res galuta: Այս թաղամասերը միեւնոյն մամուկան կրօնական համայնքների էին, քանի որ իւրաքանչիւր էթնիկական միասնորը տարբերուում էր միւսից նաև իր պաշտամունքով¹⁴:

Այս ամբողջը գրեցինք նրա համար, որպէսզի ցոյց տանք թէ Բարթողիմէոս և մանուսեղ Թողէոս առաքիւնները, որոնք արևելեան երկրներում՝ Միջագետքում, Ասորիքում ու Գարսկաստանում են գործել, իրենց ճանապարհորդութիւնների ընթացքում անպայման մտած պիտի լինէին նաև Հայաստան: Սակայն ինչպէս այս, այն միւս առաքիւնների գործունէութեան այդ ժամանակը շղատնի պատմութիւնը, հիմնականում գիտենք աւելի ուշ դարերից մեզ հասած տեղեկութիւններից և յատկապէս աւելի ուշ գրի առնուած աւանդութիւններից ու զրոյցներից: Այդ պատճառով էլ այդ ժամանակ կազմաւորուած ամէն մի եկեղեցի իր ծագումը հիմնաւորել է նման աւանդութիւնների ու տեղեկութիւնների վրայ: Մողաթիւ Սրբազանը աղբարդառնալով այդ հարցին գրել է. «Ամէն եկեղեցիներու ծագումին վերաբերող եղիւրդութիւններն անթափանցիկ վարագոյրի մը ներքեւ ծածկուած են, և ծեր հետազոտութիւններէն կը խուսափին

¹⁴ «Հայ Ժողովրդի Գաղութիւն», էջ 310:

ձեր կը ներկայանան Գրիգորի Երզ ծայրակայով, և որոնց մէջ կը տեսնենք մողթանք ժամանակի թաղաւորին համար, զգալաւորն մեր իւրով գաւակօքս բառերով: Միւս գանձերը ունին տւելի կամ նուազ տարբերութիւններ, պարունակելով հանդերձ անխախտ և առատ նմանութիւններ Նարեկացիի հարազատ գանձերուն հետ:

Աշխատասիրողը՝ ծանօթագրութիւնց կարգին մատնանշած է աղերս մը Եկեղեցւոյ և Տապանակին, և վարդավառի տօնին նստրուած քարոզներու միջև, իի, տող 48—56, և իԸ, տող 41—49: Կ'արժէ աւելցնել որ վարդավառի քարոզը աղերսակից է նաև Հոգեգալստեան քարոզին, իԸ, տող 136—142, և իԴ, տող 119—126:

Ատկէ զատ կան ուրիշ նմանութիւններ ալ. այսպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, և Ս. Ունչին վերաբերող քարոզներու

մէջ համեմատելի են, իԶ, տող 151—153, և Լ, տող 79—84: Դիտելի է նաև վերասփոխման յատուկ քարոզին մէջ հասուածք, իԹ, տող 134—138, որ առնչակից է Նարեկի Ութուներորդ Բանին առաջին պարբերութեան:

Հատորին զարդերը կը կազմեն երկու նկարներ, մին կը ներկայացնէ Ս. Գրիգոր Նարեկացիին՝ գունաւոր տպագրութեամբ, իսկ միւսը՝ Նարեկայ վանքը, սև ու ճերմակ: Դիբքը ունի մաքուր և խնամեալ տպագրութիւն, սակաւաթիւ վրիպակներով:

Գրիգոր Նարեկացիի տողերուն և գանձերուն ուսումնասիրութեան ասպարէզին մէջ կարևոր քայլ մըն է առնուած այս գիրքով, և աշխատասիրողը արժանի է գնահատութեան իր կատարած աշխատանքներին համար:

Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ

որովհետև կը պահպանե այն վառերազիրները՝ որոնք պիտի լուսաբանէին առաջին առաքեալներուն գործերը և ընդհանրապէս բովանդակ առաքելական գործունէութիւնը»¹⁵։

Ճշմարտութեան համապատասխանող այս եզրակացութիւնը անարդար վերջով մուկ է առաջացրել Հայր Կոզեմանի մօտ, որովհետև իր կարծիքով կթէ այդ եզրակացութիւնը ճիշդ է միւս բոլոր եկեղեցիների ծաղումի համար, ապա այն չի կարող վերաբերել Հռոմի եկեղեցուն, քանի որ, առում է նա, Հռոմի եկեղեցու ու նրա եպիսկոպոսական լիազօրի հիմնադրումը Պետրոս առաքեալի կողմից պատմական փաստերով հաստատուած է, և իր ասածը հիմնաւորելու համար վկայակոչում է աւելի ուշ չրջանի գործիչներին, յատկապէս Դ. դարի պատմիչ Նեսերիոս Կեսարացուն¹⁶։ Պատմիչը թէն չի նշում իր աղբիւրը, բայց դժուար չէ կռահել, որ իր տեղեկութիւնները վերցուած են Հռոմում և նրա ազդեցութեան ոլորտներում կազմաւորուած աւանդութիւններից։ Միակ փաստը, որը նա անաւարկելի է համարում, դա Պետրոս առաքեալի թղթից վերցուած հետեւեալ հաստատումն է. «Ողջոյն տայ ձեզ, որ ի Բաբելոն ընտրելակիցն եկեղեցի է, և Մարկոս որդի իմ»¹⁷։ Առաքեալը այստեղ, առում է նա, նկատի ունի ոչ թէ Միջագետքի և կամ Եգիպտոսի մէջ նոյնանուն քաղաքը, այլ Հռոմը¹⁸։ Գիւտ անողի անսպասելի մի հրճւածութիւնով ազեկութեամբ Հայր Կոզեմանը գրում է. «Հնարք քննադատները, ոչ թեքեալ և աղանդամոլ խործողներ, միաբան են տեսնելու այս Բաբելոնին մէջ ոչ Միջագետքի, ոչ ալ Եգիպտոսի մէջ նոյնանուն քաղաքը, այլ Հռոմը արեւմտեալ Ներոնի քաղաքը, այլ Հռոմը արեւմտեալ Ներոնի (51-68)»¹⁹։ Ի՞նչ ուղեւոր են իր հոսկացութեամբ չլուրջ քննադատները և «թեքեալ աղանդամոլ խործողները մենք գիտենք, բայց որ ինքը վերջին այդ խմբին է պատկանում, այդ էլ մեզ քաջ չափանի է»²⁰։

որովհետև չլուրջ քննադատը և ոչ «թեքեալ խործող աղանդամոլը» իր եզրակացութիւնները հիմնում է պատմական փաստերի և ոչ թէ աղանդամոլ աղանդականների ու մաշուած հին դատողութիւնների և մարդկ մի ժողովրդի սրբութիւնը ոտնահարելու մոլուցքի վրայ։ Չէ՞ որ ի վերջոյ նրա այդ չլուրջութիւնը հիմնուել է Բաբելոնը Հռոմի հետ նոյնացնելու մի նշանադրութեան վրայ։ Հայ եկեղեցու պատմութեան լաւագոյն մասնագէտներից՝ Նրոսանդ Տէր Մինասեանը անդրադառնալով Պետրոս առաքեալի կողմից Հռոմի եպիսկոպոսական լիազօր հաստատելու աւանդութեան գրել է. «Հռոմէական պատմութեան մայրաքաղաքում ամենահին ժամանակներից ի վեր քրիստոնէական համայնք կար. դրա ապացոյցը Պօղոս առաքեալի Հռոմէացեաց թուղթն է, Թիմոթէս է Բիւսոնեոսիւնը Հռոմի հոսեղ եւ ում միջոցով, 64 Վիտուս է որոշ կերպով ասելը (ընդգծումը մերն է)։ Եւստինիոսի գէղա այս քանքը պարզ է, որ ոչ Պետրոս առաքեալի միջոցով է եղել այն, ինչպէս կաթոլիկ եկեղեցին է աւանդաբար ընդունում և ոչ էլ մի այլ նշանաւոր առաքեալի. ամենահաւանականն է կարծել, որ քրիստոնէութիւնը Հռոմէ է անցել պրոպագանդա (կկուոր) հրեաների կամ հրեայ քրիստոնէականների միջոցով, որոնք վաճառականութեամբ էին պարապում»²⁰։

Այս է իրականութիւնը, և պէտք է ի վերջոյ մէկընդմիջ համոզուել և ընդունել, որ Քրիստոսի առաքեալների ու նրանց անմիջական յաջորդների գործունէութեան պատմութիւնը և ընդհանրապէս բոլոր հին եկեղեցիների ծագման հետ կապուած նկարագրութիւնները մեզ են հասել աւանդութիւնների շնորհիւ, և դա կարելի է բացատրել այն հոգեբանութեամբ, որ գոյութիւն է ունեցել այդ ժամանակաշրջանում։ Առաքեալները և նրանց աշակերտները, և քրիստոնէական առաջին համայնքների ներկայացուցիչները, այդ վաղ շրջանում չէին էլ մտածում զրի առնել իրենց գործունէութեան

¹⁵ Մ. Օրմանեան, «Հայր Կոզեմանի», Գոստանդանպոլիս, 1932, էջ 132։

¹⁶ Ս. Կոզեման, «Հայր Կոզեման», էջ 16։

¹⁷ Թուղթ Պետրոսի Ա.Պ. Գ. Կ. համար 13։

¹⁸ Մ. Օրմանեան, «Հայր Կոզեմանի», էջ 132։

²⁰ Ն. Տէր Մինասեան, «Ընդհանուր եկեղեցու հանգանակութիւնը», Եւփանիս, 1968, էջ 37-38։

պատմութիւնը, որովհետեւ նրանց հիմնական մտահոգութիւնը և ուշադրութիւնը կենտրոնացած էր մի այլ խնդրի շուրջ, և նրանք հաւատացած էին, որ չուսով տեղի էր ունենալու Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստը, ճշտաց վասն աւուրն տալորիկ և ժամու աչ ոք գիտէ, աչ հրեշտակք երկնից, և ոչ Որդի, բայց միայն Հայրն²¹, դրա համար էլ Վերթուն կոչէք, զի ոչ գիտէք յորում ժամու Տէրն ձեր գայնն²², Քրիստոսի այս պատգամով լցուած քրիստոնէական աւաղջին համայնքներն ու գործիչները բնական է, որ չմտածէին երկրաւոր գործերի մասին, այլ իրենք իրենց պատրաստէին ու օպտատէին Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստով լինելիք փրկութեան:

Առաքեալները և նրանց կազմակերպած քրիստոնէական համայնքները այն ժամանակ Հայր կոչեանի և նրա համախոհների նման չեն մտածել, այլ նրանք Քրիստոսի սիրով ու վարդապետութեամբ լցուած, պատրաստ են եղել զոհել ամէն մի երկրաւոր բարիք, յանուն Քրիստոսի համամարդկային սիրոյ օկրուսեաների յաղթանակին: Յետագայում է որ առաջ են գալիս նման խնդիրներ, երբ տարբեր երկրներում ու քաղաքներում հաստատուած Եկեղեցիները, իրերի բերձում, արդէն ստիպուած էին երկնայինի հետ ծիսարարն առաւել չափով մտածել նաև երկրային բարիքների մասին: Երեւան էին եկել Քրիստոնէական Եկեղեցու խոշոր կենտրոններ, որոնցից իւրաքանչիւրը, օգտուելով թիկունք կոսեանք քաղաքական իշխանութիւնների հոգրութիւնից ու կարողութիւնից, փորձում էր իր Եկեղեցու հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը ընդլայնել և իր հովանաւորութեան տակ վերցնել (իրենց կարծիքով) աւելի թոյլերին ու փոքր Եկեղեցիներին: Նման քայլերը նրանք աշխատում էին հիմնաւորել առաքեալներից՝ Քրիստոսի փոխանորդներից ստացած իշխանութեամբ: Այդպիսի բնութեւնը նման օտնձգութիւններին զոհ չգնալու համար, համեմատաբար աւելի թոյլ և միւս՝ մանաւանդ արեւելեան փոքր

ժողովուրդներին Եկեղեցիները, իրենց հերթին, համապատասխան միջոցներին են դիմում և իրենց առաքելականութիւնը կամ առաքելական ծագումը հաստատող աւանդութիւններն ու վկայութիւնները գրի են առնում: Հայ Եկեղեցին մինչ Ե. դարի օկրդը օստիական գիր չունենալու պատճառով, աւելի ուշ է դիմում այդ քայլին, բայց դա հիմք չպէտք է ծառայի որ մենք Հինգերորդ դարից մեզ հասած այդ փաստաթղթերի արժէքը թերագնահատենք և յերկրաւորքներ համարենք, մանաւանդ որ ինչպէս Ե. դարի հիմք պատմիչները այնպէս էլ օտար աղբիւրներով՝ մանաւանդ առարկանը, տեղեկութիւններ ու վկայութիւններ ունեն Բարթողիմէոս, յատկապէս Թողէոս առաքեալի Հայաստան գալու, այնտեղ քարոզելու և ապա նահատակուելու պատմութեան մասին:

Ասորիկան աղբիւրներում կայ մի աշխատութիւն, Վերդարի վարդապետութիւնն անունով²³, որի վրայ շրջանի մի խմբագրութիւնը գայութիւն է ունեցել արդէն Գ. դարի վերջերին, որովհետեւ Դ. դարի առաջին տասնամեակներին Եւսեբիոս Կեսարացին իր Եկեղեցական Պատմութեան ժ. Գ. գլուխը շարադրելիս օգտուել է վերոյիշեալ գրութիւնից²⁴, Ըստ Վերդարի վարդապետութեան, Քրիստոսի խոստումը համաձայն, Աղդա կամ Թողէոս առաքեալը գալիս է Սարդիսի մայրաքաղաք՝ Եղեսիտ, քարոզում է, անբուժելի հիւանդութիւնից բուժում է տեղի թագաւոր Արգաթին, որը դրանից առաջ թղթակցութեան մէջ էր եղել Քրիստոսի հետ, մկրտում է նրան և քաղաքը բնակիչներին, Եկեղեցի է հիմնում²⁵, և իր աշակերտ կերպասագործ կամ խոյրատար Ագաթային յաջորդ է նշանակում ու մահաւնում է Եղեսիտում: Եւ նրա մահից յետոյ այս Ագաթն է, որ իր ուսուցչի գործը շարունակում է և գնում հարեան երկրները և քարոզում²⁶:

²³ W. Cureton, *Ancient Syriac Documents*, Amsterdam, 1967: G. Phillips, *The Doctrine of Addai, the Apostle*, Cambridge, p. 1868.

²⁴ Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ Պատմութեան Եկեղեցւոյ, Վեներաբ. 1877, էջ 80:

²⁵ Նոյն ըստ 23րդ մանթութեան, էջ 6:

²⁶ Նոյն տեղում, էջ 14-15:

²¹ Աւետարան ըստ Մատթէոսի, Ի. 36:

²² Նոյն տեղում, 42րդ համար:

Մեզ է հասել Աղդաշի վարդապետությանն ասորերէն մի այլ խմբագրութեան պատառիկ, ըստ որի Աղդա կամ Թադէոս առաքեալը չի մահացել Եդեսիայում, այլ իրեն յաջորդ՝ Աղդաշին ձեռնադրելուց յետոյ շարունակել է ճանապարհը և եկել է Հայաստան: Նոյն այդ խմբագրութեան մի այլ օրինակից օգտւել է ԺԳ. դարի տասրի մասնագիրներին ժէկը ևս: Այժմ ծանօթանալով Աղդաշի վարդապետութեան այդ այլ խմբագրութեան հաստատունին՝ Աղդան Արքայի թագաւորի ժամանակ քարոզելը Եդեսիայում ու Միջագետքում: Եւ երբ նա Պէլոս Մովսէլոյում (Մոփքում) էր²⁷, Արքայի որդի Սեւերոսը (ժարդ) ուղարկեց և նրան և նրա երիտասարդ աշակերտին²⁸ Ագել Խառնայում²⁹ սպանել տաւեց³⁰: Ինչպէս տես-

նում ենք ըստ այս օրինակի, Աղդա կամ Թադէոս առաքեալը ոչ թէ Եդեսիայում է մահանում, այլ Հայաստան գալուց ու քարոզելուց յետոյ նահատակւում է: ԺԳ. դարի տասրի հեղինակներին՝ Սողոմոնի «Գիրք Մեղուաց» աշխատութեան մէջ³¹ ևս հետեւեալն է գրուած. «Աղդան Պանեայից» էր և նա Արքայի օրոք քարոզեց Եդեսիայում: Բայց Արքայի որդի Հերսվէսը³² Խառն Աղելում նրան սպանեց. դրանից յետոյ նրա մարմինը Հռոմ բերեցին: Ու մահը ասում են, որ նրան (նշխարները) Եդեսիա են տեղափոխել³³:

(Ճար.՝ 2)

ՀԱՅԿ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

Թիւրք և յիշում իբրև աւան Անդ, Ingila առաւել, այժմ էլ իլ զիւլը: Տես նայն աեղում, էջ 35:

²⁷ Վատ. Sophenae Ուրարտական արձանագրութիւններում՝ Մուլլանի Զորրուդ Հայքի նրդ գաւառն է՝ 2460 քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ: Այս գաւառը Ծափքի թագաւորութեան կենտրոնական երկրամասն էր, որտեղ գտնւում էր Ծափքի կենտրոնական քրաւայրը՝ Հոտապալիսը (այժմ Զէչկածաղ): Այս գաւառը կոչւում էր Շահալի՝ տիրող թագաւորական հարստութեան տնտեսով: Տե՛ս Ս. Երեմեան, Հայաստանը ըստ Վնխարհաճոյցի, Երևան, 1963, էջ 57:

²⁸ Նկատի ունի հաւանաբար Աղդաշին:

²⁹ Խառնայ ասորերէնում նշանակում է ամրաց. ուրեմն խօսքը այստեղ Ագել կամ Անդղ ամրացի մասին է. ահ ինչ է գրում այդ մասին Ս. Երեմեանը. Վնդեհ-տնն գաւառի կենտրոնը՝ յիշում է Թերեա Ինթական արձանագրութիւններում՝ Ingila ձևով: Ն. Բ. 160 Թաւականին, երբ Անդղ-տունը միացուեց Ծափքին և կոչուեց Ծափք Մեծ, Անդղը վերանուանուեց Արկաթիակերտ (Արքաձիւքստ): Եսալ ընդերցումն է՝ Καρχαδισστια և գարձաւ Ծափք թագաւորութեան մայրաքաղաքը: Յետագայում կորցնում է իր վաղեմի նշանակու-

³⁰ W. Careton, Ancient, p. 109. Աղդաշի վարդապետութեան հին խմբագրութեան այս տարբերակը վերցւում է Բրիտանական Թանգարանի ասորերէն ձեռագրերից (Cod. Add. 14, 601, fol. 164). հրատարակիչը ցոյց է տալիս, որ այն Զ. դարից է, տես նայն աեղում:

³¹ Սողոմոնի մասին գրեմքը, որ նա 1222 թ. որպէս եպիսկոպոս մասնակցել է Ասորիս ներքին Սարգիշուղ Կաթալիկոսի ձեռնադրութեանը, ինքը՝ Խլատից՝ վանայ լճի ափերից էր: Նրա «Գիրք Մեղուացը» առատաձաքանական ու պատմական երկերի մի հաւաքածու է, և ասորերէն կոչւում է «Ketaba de Debrata», այն հրատարակել է W. Badge, The Book of the Bees, Oxford, 1886.

³² Սա հաւանաբար Վանուէլ: քաղաքն է, որը գտնւում էր Յորդանան գետի միւս ափին, միտ ի Յորդէ, ամրացեալ հզօր աշտարակաւոր Գեդէոն քանդեց: Տես հաւաքան Սուրբ Գրքը, Կոստանդնուպոլիս, 1881, էջ 551:

³³ Կարծւում ենք, որ Սեւերոսն առաւել է, որ այստեղ խալմամբ գրիչներին կողմից ընդգործեցին Վերսվէզէն և գարձել:

³⁴ W. Careton, Ancient, p. 193: W. Badge, The Book of the Bees, p. 309.